

ОГЛЯДИ

Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów). Wydali, wstępem i przypisami opatrzyli Dariusz Dąbrowski, Adrian Jusupović przy współpracy Iriny Juriewej, Aleksandra Majorova i Tatiany Wiłkuł (Kraków — Warszawa, 2017), 709 s. [*Pomniki Dziejowe Polski — Monumenta Poloniae Historica*, ser. II, t. XVI]

Давньоруський текст *Галицько-Волинського літопису* видавався неодноразово: і у складі *Іпатіївського літопису* у 2-му томі *Полного собрания русских летописей*, і окремо (див.: *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 5: *XIII век*. СПб., 1997; *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар*. За ред. М.Ф. Котляра. К., 2002). Певні вади цих видань, певно, робили нове видання бажаним. Однак публікація *Галицько-Волинського літопису* у серії пам'яток польської історії виглядає як історіографічна безтактність.

Видання споряджене розлогим вступом, серед сюжетів якого знаходимо опис списків і видань *ГВл*, характеристику місця його в *Іпатіївському кодексі*, проблему авторства та хронології літопису, використаних у ньому джерел, а також граматичний опис пам'ятки й засади передачі тексту.

В основу видання тексту покладено *Хлебниковський* список, який, за загальною згодою, краще відбиває архетип *ГВл*. Варіанти підведено з чотирьох свідків тексту: *Іпатіївського* (початок XV ст.), *Погодінського* (початок XVII ст.), *Бундура* (середина XVII ст.), *Єрмолаївського* (початок XVIII ст.). Не всі з них, у супереч атестації видавців, «південноруські»: так, *Іпат.* є рукописом новгородського походження. Список *Погод.* як безпосередня копія *Хлебн.*, а також списки *Бундур.* та *Єрмол.* як його нащадки не мають самостійного значення для встановлення тексту *ГВл* XIII ст. Вони цікаві для «історії читання» *Іпатіївського кодексу* (або *Літопису руського*, як цей твір озаглавлено в рукописах) на українських землях упродовж XVII — початку XVIII ст., але для видання пам'ятки XIII ст., якій видавці дали власну назву «Хроніка Романовичів», надлишкові.

Засадам передачі тексту видавці присвятили спеціальний розділ. Як зазначається, вони слідували рекомендаціям Адама Вольфа для видання латиномовних пам'яток, Д.С. Лихачова і О.В. Творогова — для кириличних текстів, а також брали до уваги едиційну практику редакторів *Полного собрания русских летописей*, *Monumenta Poloniae historica* та *Monumenta Germaniae historica*. Як наслідок, з жодним із засвідчених способів видання давньоруських літописів публікація «Хроніки Романовичів» не збігається. Едиційні принципи еkleктично поєднують правила дипломатичного (або ж

лінгвістичного) способу видання, за якого відтворюється орфографія й особливості графіки рукопису, указуються межі рядка й аркуша, із популярним способом, завданням котрого є удоступнити текст, серед іншого, засобами модернізації пунктуації, нормалізації правопису тощо. При тому, що видавці надзвичайно уважні до орфографії рукописів і варіантами педантично вважають будь-які відхилення в написанні окремих слів (наприклад: «рѣкоу — рѣку — рѣкѹ»; «идоущоу — идоушоу — идѹщѹ»; «бранахѹ — бранахоу — бранахѹ — бранахѹ»; «рекѹшоу — рекшоу — рекшоу — рекѹшѹ»), вони цілковито знехтували оригінальну інтерпункцію головних свідків тексту, замінивши її на модерну пунктуацію «згідно з нормами сучасної російської мови». Виносні літери вставлено в рядок із доповненням відповідним ером (ѣ або ѥ), титли розкрито (подеколи орфографічні рішення видавців неочевидні: так, «сѣому» для скорописного *Бундур*. розкривається як «с[ѣ]томѹ», а для півуставного *Єрмол.* як «с[ѣ]томѹ»; виносна «м» для *Бундур.* і для *Єрмол.* доповнюється різними ерами: «потом[ѣ]», «потом[ѣ]»).

Найважливішим едиційним рішенням редакторів рецензованого видання стала відмова від реконструкції порядку слідування переміщених фрагментів у завершенні *Хлебн.* Вони подають текст у тій (переплутаній) послідовності, яку репрезентує *Хлебн.* Унаслідок такого рішення, наприклад, грамота Мстислава Романовича берестянам та її наротивне обрамлення опинилися в різних місцях видання, причому грамота передує своєму літописному контексту (грамота — 616–617; «берестейська коромола» — 636). Редактори, однак, умістили в додатках варіант реконструкції, що його (як вони помилково гадають) запропонував О.О. Шахматов (насправді він орієнтувався на попереднє видання 2-го тому ПСРЛ (*Летопись по Ипатьскому списку*. Изд. Археологической комиссии. СПб., 1871, 607–610), редактор якого С.М. Палаузов, своєю чергою, повністю відтворив перше видання 2-го тому ПСРЛ 1843 р., де саме в такому порядку заповнив лакуни *Inat.* його редактор І.Я. Бередников (див.: ПСРЛ 2 (СПб., 1843): 221–223).

Видання «Хроніки Романовичів» споряджене підрядковими примітками. Зауваги доволі еклектичні. Поряд із реальним (щодо предметів та обставин) коментарем, видавці вважали за потрібне вибірково відгукуватися на міркування і здогади, висловлені в історіографії, а часом зазначати власне розуміння тексту.

Невдале верстання книги призвело до того, що левову долю площі сторінки займають різночитання та авторські коментарі. Вони залишають надто мало місця для, власне, тексту літопису — як правило, не більше 5–6, а подекуди лише 3 й навіть 2 рядки. Це утруднює користування виданням, адже цілісні сюжети або теми літопису виявилися розподіленими на 10–15 чи більше сторінок.

М.О.

Киевская летопись. Изд. подгот. И.С. Юрьева. Москва: Издательский дом «ЯСК», 2017, 816 с. [*Памятники славяно-русской письменности. Новая серия*]

Із трьох літописних пам'яток, що входять до складу *Іпатіївського* літопису — *Повісті временних літ*, *Київського* та *Галицько-Волинського* літописів, — досі лише останній заслужив на окреме видання (*ПВЛ* традиційно видається за *Лаврентіївським* списком). Рецензована книжка стала першим досвідом публікації *Київського* літопису як окремого твору.

В основу видання покладено текст *Іпат.* списку початку XV ст. як найбільш древнього й такого, що краще відображає мову самого літопису XII ст. Різничитання підведено за *Хлебниковським* (середина XVI ст.) і *Погодинським* (початок XVII ст.) списками. Оскільки *Погод.* є безпосередньою копією *Хлебн.* і не несе самостійних свідчень про літопис XII ст., таке рішення видається лише даниною традиції, установлені 2-м томом *Полного собрания русских летописей*, де двічі (1843 та 1908 рр.) *Іпат.* видавався з варіантами *Хлебн.* і *Погод.* Зауважимо, що редактор останнього з них — О.О. Шахматов, здійснюючи нове видання *Іпат.* (частково опубліковане 1923 р.), відмовився від систематичного підведення різничитань із *Погод.*, обмежившись лише тими, що відновлювали втрачені фрагменти у *Хлебн.*

Під *Кл* у рецензованому виданні розуміють текст *Іпат.* від 1118 до 1200 р. (насправді до 1198 р., адже остання річна стаття *Кл* штучно розділена в *Іпат.* на три: 1198, 1199, 1200 редактором XV ст., котрий намагався надати хронологічну сітку *Галицько-Волинському* літопису, що оригінально її не містив). Якщо межа між *Кл* та *ГВл* визначається досить точно й не є предметом дискусії, початок *Кл* (тобто межа між *ПВЛ* і *Кл*) неочевидний: *Кл* подано як безпосереднє продовження *ПВЛ* без видимого рубежу між текстами. Уважати початком *Кл* статтю 1118 р. — не більш як данина ще одній традиції: саме так визначав обсяг гіпотетичної «третьої редакції» *ПВЛ* О.О. Шахматов. Не виключено, що за межами видання опинився власне початок *Кл* — завершення статті 1115 р., а також статті 1116 і 1117 рр.

Звиклим користуватися текстом *Іпат.* у 2-му томі *ПСРЛ* упадає у вічі відмінність принципів відтворення пам'ятки. Рукопис *Іпат.* видається «аркуш в аркуш», «рядок у рядок» з їх нумерацією (як, зрештою, і в інших виданнях цієї серії). Текст розділено на слова, словоподіл уточнений, крім того, подано нові прочитання деяких «трудних місць».

Видання споряджено передмовою, де наведено опис палеографічних та графіко-орфографічних особливостей *Іпат.* списку, а також — граматичних особливостей тексту. У додатку подано перелік біблійських і «богослужбових» цитат (на жаль, не вичерпний, місцями неточний). Найбільш цінною для дослідників компонентою став граматичний покажчик до тексту *Кл*, де зібрано всі наявні в пам'ятці словоформи з їх повною граматич-

ною характеристикою. Це робить видання надзвичайно важливим інструментом розуміння й вивчення тексту найважливішого джерела для реконструкції подій XII ст.

Н.Н.

Adrian Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej* (Kraków, Warszawa: Avalon, 2019), 204 s.

Книга Адріана Юсуповича стала першим за понад чверть століття дослідженням *Галицько-Волинського літопису* в монографічному форматі. Автор подає власне, багато у чому нове, розуміння історії виникнення тексту *ГВл*, яке, треба гадати, виникло в нього у процесі виконання двох значних проєктів: критичного видання тексту *ГВл (Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd. D. Dąbrowski, A. Jusupović et alii, Monumenta Poloniae Historica, ser. II, t. XVI (Kraków — Warszawa, 2017)) та його перекладу на польську мову (*Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów. Tłumacz., wstęp i kom.* Dariusz Dąbrowski i Adrian Jusupović (Warszawa, 2017).

Висновки автора можна підсумувати наступним чином. У тексті *ГВл* А. Юсупович розрізняє чотири етапи формування. На його думку, початково до рукопису типу *Inam*. (що включав *ПВЛ* і *Кл*) було додано продовження, назване дослідником «Літописом Ростиславичів» або «Літописом Мстислава Мстиславича»; воно обіймало події від завершення *Кл* (1198 р.) до 1228 р. На відміну від аналогічної давньої ідеї М. Костомарова про втрачений початок *ГВл* за 1198–1205 рр., А. Юсупович гадає, що то була частина власне київського літопису. Головним героєм цього продовження «київського» літопису став галицький князь Мстислав Мстиславич, а автором — здогадно його духівник Тимофій (він же Тимофій, київський книжник, згаданий на початку *ГВл*). «Літопис Ростиславичів» було споряджено «паралельними» оповідями про галицьких бояр, авторства Романової вдови (яка, можливо, була візантійського роду й могла вести історичні нотатки) або ж когось з її найближчого оточення. Коли сталося поєднання «Літопису Ростиславичів» та «нотаток Романової», автор не уточнює, але його можна зрозуміти так, що відбулося це вже за Володимира Васильковича (котрий нібито став розпорядником її спадщини, у тому числі літературної).

«Галицьке» ж літописання розпочалося, коли замість «Літопису Ростиславичів» до *Inam*. вирішили приєднати «Літопис (або ж — «звід») Данила», оригінальний виклад якого обіймав собою події 1228–1244 рр. Це сталося після 1253 р., а приєднання «Літопису Данила» до *Inam*. спричинило втрату значного фрагмента з описом 1198–1205 рр., де нібито в поганому світлі було зображено батька князя — Романа Мстиславича. Його замінила спеціально підготовлена з цією метою похвала Роману. «Літопис Данила» було пізніше

(після смерті Данила) відредаговано якимсь книжником з оточення його брата Василька, котрий (книжник) хотів підкреслити роль власного князя в минулих подіях, а інколи — просто поповнити текст новими оповідями.

На наступному етапі (на початку 1260-х рр.) до компендіуму було додано звіт про події 1245–1259 рр. і ще пізніше (в останньому десятилітті XIII або на початку XIV ст.) — текст за 1260–1290 рр.

Головним методом, що призвів до саме такого розшарування тексту *ГВл*, як зазначає А. Юсупович, є спостереження за зміною «хронологічних стратегій» на відповідних сегментах тексту. На жаль, автор не описує свій метод, як і не дає визначення терміна «хронологічна стратегія». Смысл терміна й суть застосованої методики доводиться вичитувати «між рядків» у тексті книги. Як очевидно із «Хронологічної таблиці “Галицько-Волинського літопису” (Хроніки Романовичів)», поданої в додатку до книжки, автор розрізняє в її тексті декілька типів викладу: *układ rzeczowy*, *układ chronologiczny*, *układ wqtkowy*. Кожному, на його думку, відповідає певний спосіб організації повідомлень і, відповідно, їх поєднань у часові послідовності. Це, власне, і є «хронологічні стратегії». Їх зміна (або чергування) сигналізує про зміну руки автора чи редактора.

Подібна метода могла б давати достовірний результат, коли б у тексті *ГВл* дійсно були присутні об'єктивні хронологічні маркери та їх зміна (наприклад, різні системи датування та їх чергування). Але текст *ГВл* позбавлений таких ознак. Часові послідовності в ньому зазначаються низкою конекторів. Зміна часу, як правило, передається формулою «потомъ же», синхронність подій — формулою «въ то же врѣмя», уміщення події в якомусь хронологічному контексті — формулою «въ та же лѣта». Ці конектори виявляються запозиченими, переважно, із хроніки Іоанна Малали. Таку ж манеру оповіді успадкувало від «галицького» літопису й «волинське» продовження, але набір «перехідних формул» тут виявився дещо відмінний. Таким чином, можна виділити комплекси специфічно «галицьких» і специфічно «волинських» конекторів. Темпоральні конектори — єдиний формальний маркер хронологічного устрою *ГВл*. Їх розподіл за текстом *ГВл* не підтверджує картину «хронологічних стратегій», запропоновану А. Юсуповичем.

Утім, уважне ознайомлення з аргументацією автора книги переконує, що наділення певних сегментів літопису специфічним типом «хронологічної стратегії» є наслідком авторського розуміння тексту, яке виникає у процесі *ad hoc* тлумачення змісту повідомлень. Іншими словами, «хронологічні стратегії» є не атрибутом тексту, а частиною його інтерпретації. Ця ж остання у книзі — доволі традиційна за способом міркування. А. Юсупович намагається знайти відповіді на низку конвенційних питань і дає конвенційні відповіді: хто замовник тексту? (можновладець, найяскравіше в ньому зображений); хто автор? (швидше за все, один із поіменованих у тексті книжників); яка достовірність тексту? (записи очевидця або сучасника подій) і т. ін. Подібно до

багатьох істориків, що досліджують літописання, автор контамінує методи критики тексту позатекстовими міркуваннями («знанням» обставин, мотивів і вчинків), які виступають критерієм для текстологічних суджень.

В.Л.

Роменский А.А. *Империя ромеев и «тавроскифы»*. Очерки русско-византийских отношений последней четверти X — начала XI в. Издание 2-е, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2020, 384 с.

Незважаючи на постійний і навіть дещо перебільшений інтерес до русько-византийських взаємин кінця X ст., нової синтези, яка підсумувала б тривалий історіографічний спадок і водночас акумулювала сучасні дослідження, явно бракувало. Книга О.О. Роменського покликана заповнити цю нішу, котра все ще містить немало проблем і питань без відповідей. Визначаючи простори дискусії для своєї роботи, дослідник окреслює переважно політичну історію відносин Константинополя з руськими князями. Дещо меншу увагу приділено церковній історії, а саме — організації та структурі церкви на Русі у часи Володимира Великого. Ще менше уваги відведено економічній історії цих відносин, вивчення котрих усе ще явно недостатнє в літературі. Автор зосереджується на проблемах, які здавна знаходяться у центрі уваги, як-от форма й характер «русько-византийського союзу» впродовж 988–989 рр., хронологія цих відносин, причини корсунського походу князя Володимира, а також місце та час навернення київського володаря. Якщо до цього переліку питань додати роль русів у громадянській війні у Візантії й політичні наслідки шлюбу Володимира з царівною Анною, матимемо фактично все те коло масштабних проблем, над якими міркує дослідник.

Традиційно перший розділ праці присвячено джерелам і численній літературі. З огляду на її гігантську кількість, особливо стосовно питання навернення Володимира у християнство, не дивно, що сам огляд займає більше 80 сторінок. Принагідно відзначимо дослідницьку скрупульозність О.О. Роменського, котрий урахував чималу кількість студій, які не часто згадуються, або виявилися вже зовсім забутими. Вдала структура історіографічного викладу вкупі зі справними бібліографічними нотаціями щодо не таких уже й чисельних джерел лише додає чеснот цьому дослідженню.

У другому розділі — «Русь напередодні хрещення» — автор воліє аналізувати русько-византийські відносини у часи князя Ярополка, про які нам, зрештою, нічого не відомо з тогочасних джерел. Обережно припускається, що повідомлення пізніх літописів, зокрема *Никонівського*, про византийське посольство до Ярополка є вірогідними. Утім упевненості у цьому зовсім немає, як і в гаданому наверненні Ярополка, котре, здається, слідом за О.В. На-

заренком, О.О. Роменський схильний брати на віру. Аналізуючи далі правління Володимира до часу хрещення, історик ретельно підсумовує дискусії навколо «добрих» і «злих» жінок князя, а також походів, включаючи й на болгар. Усупереч досліднику, слова Іоанна Геометра все ж не слід залучати як аргумент для дунайської версії болгарського походу Володимира.

«Похід на Корсунь» — таку назву має третій розділ, де розглянуто насамперед хронологію виправи та облоги міста. Однак реконструйована дослідником дата облоги Херсона (від червня – липня 987 до березня – квітня 988 рр.) видається все ж надто ранньою й мало надається для пояснення в межах прямих свідчень Лева Диякона та більш завуальованих Іоанна Геометра. Вдало акцентуючи на вадах численних гіпотез, пов'язаних із хронологією корсунського походу, О.О. Роменський інколи вдається до надто смілих припущень, наприклад, що «Анастас» — християнське ім'я «херсонського союзника» Володимира, а «Ижберн» — язичницьке, або що в поході на Корсунь брали участь чорні болгар.

У наступному розділі — «Візантійська Таврика на межі X–XI ст.» — аналізуються спеціальні сюжети, а саме стратегічне становище Херсона, топографія «великої агори» у час хрещення Володимира та наслідки походу князя. Слушно вказується, що тотального руйнування русами міста не відбулося, і дуже сумнівно, що Володимир виношував таку ідею. Менш переконливі міркування О.О. Роменського про Сфенга як «першого відомого руського правителя тмутороканського анклаву». Навряд чи слова Іоанна Скілиці про цього «брата» Володимира Великого можна тлумачити саме таким чином.

У досить короткому за обсягом розділі «Громадянська війна в Ромейській імперії» автор простежує причини й характер повстань Варди Скліра та Варди Фоки, наводить оцінки сучасників, у тому числі й ролі русів у громадянській війні. Далі О.О. Роменський зупиняється на особливостях візантійської дипломатії, зокрема аналізує гадану угоду 988 р. в контексті русько-візантійських договорів X ст. та шлюб Володимира з Анною. Складно тут погодитися з дослідником у тому, що цей договір було укладено вже після облоги Володимиром Херсона. Уміщення всіх подій (договору, облоги міста, навернення та шлюбу князя, приходу воїнів від Володимира) в межах одного 988-го року не видається цілком переконливим.

В останньому розділі — «Русь християнська» — розглядаються такі надзвичайно популярні історіографічні сюжети, як «корсунська» й «київська» версії хрещення Володимира. Насамкінець автор простежує організацію і створення Київської митрополії. На жаль, він тут надто залежний від нещодавньої праці О.В. Назаренка, тому очевидно не пропонує нового осмислення цих подій. Добре структуроване дослідження О.О. Роменського неодмінно стане у пригоді всім, хто цікавиться русько-візантійськими відносинами у час князя Володимира Великого.

О.Ф.

Андрейчева М.Ю. *Образы иноверцев в Повести временных лет*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2019, 184 с.

Проблема відносин із представниками «інших», або з «чужими», їх сприйняття — одна з перспективних у сучасній історичній науці. Оскільки для давньоруського періоду найважливішим маркером віднесення до «своїх»/«чужих» була не стільки етнічна, скільки конфесійна належність, особливий інтерес становить вивчення сприйняття руськими книжниками представників інших релігій. Невипадково ознакою останніх десятиліть стала поява праць, присвячених відображенню в давньоруській літературі як язичництва, так і образів мусульман, католиків, іудеїв. Однак цілісна характеристика уявлень літописців про іновір'я та іновіртців з урахуванням семантики всіх деталей змальованих у літописі їх образів (опис віровчення, культу, моралі, звичаїв, вигляду) в науці досі не пропонувалася. Праця М.Ю. Андрейчевої — перша у цьому розумінні.

Незважаючи на свій невеликий обсяг, книжка надзвичайно інформативна. Основний зміст викладено у двох розділах, кожен з яких складається з кількох підрозділів. Текст споряджений списком джерел і літератури.

Першу главу присвячено образам слов'янського язичництва в *Повісті временных лет*. Як найбільш репрезентативні сюжети, що демонструють сприйняття язичництва літописцями, розглядаються «етнографічний» опис традицій і звичаїв східних слов'ян у недатованій частині пам'ятки, розповідь про вигляд ідола Перуна, установленого князем Володимиром Святославичем у Києві (літописна стаття 6488 р.), і фрагмент літопису, в якому змальовується повалення цього ідола після прийняття християнства (літописна стаття 6496 р.). Аналізу кожного з цих літописних фрагментів передують історіографічний екскурс в історію їх вивчення. Пильна увага приділяється їх композиції та виявленню літературних джерел. У результаті М.Ю. Андрейчева доходить висновку про залежність розглянутих нею сюжетів від *Хроніки* Георгія Амартола, *Александрії хронографічної* та низки житій: св. Стефана Сурозького, св. Климента Римського, а також херсонських єпископів. Дослідниця вважає, що, спираючись на ці тексти як на типологічні зразки, літописець черпав із них композиційні ідеї і прообрази. У цьому світлі позитивно ним оцінені поляни виявляються гречними «брахманами» *Хроніки* Георгія Амартола, а негативно охарактеризовані інші східнослов'янські племена — «сквернотворящими» індусами. Удаючись до такої паралелі, літописець, пояснює авторка, прагнув «позначити полян як богообране плем'я, яке, будучи язичницьким, мало риси, що дозволили йому, в кінцевому підсумку, сприйняти і засвоїти християнство» (с. 39). Образ ідола Перуна другого розглянутого сюжету виявляється подібний образу Амона-Зевса *Александрії*, у чому М.Ю. Андрейчева вбачає не тільки паралель Володимир – Перун, а й «натяк на паралель Володимир – Олександр Македонський» (с. 49).

І, нарешті, в описі вигнання Перуна простежуються паралелі з мученням Стефана Сурозького, Климента Римського й описаною у *Житії* херсонських святих історією смерті єпископа Єферія. «Кожна із здійснених над Перуном дій мала одночасно нагадувати про відомі агіографічні прообрази і знаменувати торжество християнства над язичництвом і нечистою силою, що стоїть за ним» (с. 77).

Другий розділ присвячено образам мусульман, католиків та іудеїв у *ПВЛ*. Як найбільш показові літописні фрагменти, що дозволяють скласти уявлення про образи цих релігій та їх адептів, авторка розглядає оповідь про похід князя Володимира Святославича на волзьких болгар і *Сказання про випробування вір*. Окрему увагу приділено сюжету статті 6604 р., в якій літописець розмірковує про долю мусульман і тюркських племен у контексті актуальних на той момент есхатологічних очікувань.

Виявляючи літературно-художні витоки літописних описів та їх семантику, М.Ю. Андрейчева простежує негативне ставлення до всіх трьох видів іновір'я. У сприйнятті ісламу *ПВЛ* спирається, за її спостереженням, на оцінку цього віровчення, представлену у візантійській традиції. Дотримуючись *Хроніки* Георгія Амартола, «літописець розпізнає в мусульманському вченні наслідування іудаїзму, однак, певною мірою відступаючи від греко-візантійського ісламу, вбачає в його традиціях ще й істотний язичницький субстрат» (с. 156). Схожий підхід і трактування авторка знаходить також при розгляді образів католицизму та іудаїзму. Згідно з її загальним висновком, вибудовуючи образи іновірців, літописець «керувався тією думкою, що й вони, незважаючи на їх відкидання Богом, могли служити знаряддям волі Всевишнього й виконувати в тому чи іншому випадку корисну роль щодо християн» (с. 157).

Як і будь-яке дослідження, що претендує на оригінальність, книжка М.Ю. Андрейчевої не безспірна. Виклад матеріалу в ній багато у чому схематичний. Крім того, цілком очевидно, що коло розглянутих сюжетів далеко не вичерпує всього комплексу літописних свідчень, де виявлено ставлення автора *ПВЛ* до іновірства та іновірців. Актуальним залишається цілісне вивчення літописного відображення язичницького минулого Русі й того, яким творець *Повісті* уявляв собі язичництво, що існувало вже у християнську епоху. Вимагають більш ретельного вивчення й зафіксовані на сторінках літопису образи авраамічних релігій. Їм, разом узятим, у книжці приділено уваги менше, ніж одному язичництву.

О.І.

Бубенок О.Б. *Хозари в історії Східної Європи*. К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2019, 316 с.

Упродовж останнього десятиліття спостерігаємо справжній історіографічний бум досліджень, присвячених хозарам. На цьому тлі нова книга О.Б. Бубенка продовжує обговорення багатьох проблем і сюжетів з історії хозар, які видаються вже цілком традиційними для дисципліни. У першій частині розглянуто як неоднозначні питання «етногенезу», не менш проблемні аспекти міграцій («чорні» та «білі» хозари), так і походження хозарського двовладдя. Натомість другу частину присвячено релігії. Тут автор почергово аналізує поширення християнства й подальше навернення хозарів в юдаїзм. У третій частині простежуються також масштабні проблеми: від хозар у Києві та визначення характеру хозарської присутності у Східній Європі до будівництва фортеці Саркел. Поряд із цим дослідник звертається й до інших сюжетів, як-от «чорні» і «внутрішні» болгари у Приазов'ї, або аналізує взаємини мадярів та хозарів у Північному Причорномор'ї. Насамкінець, у четвертій частині, О.Б. Бубенок намагається визначити межі «хозарської спадщини», а саме — простежує історичну долю хозар Північно-Східного Причорномор'я та образ їх у *ПВЛ*.

На жаль, автор не багато додає до спадку своїх попередників. Часто за обговоренням довголітніх історіографічних дискусій губиться думка самого дослідника, а інколи (як-от у випадку складного питання навернення хозарів в юдаїзм) вона практично не проглядається. Останнє суттєво вплинуло на висновки, котрі загалом не відзначаються оригінальністю. Наприклад, слідом за Омеляном Пріцаком, О.Б. Бубенок твердить про сповідування юдаїзму лише хозарською елітою, або пристає на думку Агатангела Кримського щодо дати навернення хозар в юдаїзм. Звичайно, авторові слід віддати належне в намаганні повернути до наукового обігу спадщину останнього, особливо його *Історію хозар*, однак, здається, обираючи настільки складні для історика сюжети, О.Б. Бубенок не запропонував нових підходів та ідей. Натомість спостерігаємо відверто застарілі оцінки джерел, приміром «Київського листа», а також окремих сюжетів (наприклад, наполягання на збереженні в «народній традиції» інформації про данину полян хозарам). Аналогічно, це стосується й повідомлень візантійських джерел про побудову Саркела, які нині абсолютно марно коментувати так, як це робить автор: без знання праць Хуана Сайнса-Кодонера та, особливо, Костянтина Цукермана. Зрештою навряд чи доцільно нині вже вкотре переповідати давню дискусію між Омеляном Пріцаком і П.П. Толочком стосовно хозарського походження Києва, коли в результаті дослідник не пропонує нового бачення цих проблем.

Зважаючи на дещо історіографічний фокус книжки, викликає певний подив те, що О.Б. Бубенок оминув чималу кількість недавніх публікацій, які цілковито змінюють учений ландшафт цієї дисципліни. Якщо незнання

окремих нових публікацій джерел є безумовно прикрим, то, знову ж таки, як можна нині дискутувати про «Київський лист» без урахування праць Костянтина Цукермана? Дивним чином авторові вдалося незбагненне — оминати фактично все, що написано про «Київський лист» за останні десять років. На жаль, це стосується й інших ключових джерел, особливо єврейсько-хозарського листування, а також «Про управління імперією». Зрештою, від автора праці про хозарів український читач може вимагати дещо більшого, ніж подання цитат російською мовою з російського ж перекладу видання Нормана Голба та Омеляна Пріцака. Із сумом доводиться констатувати, що подібні історіографічні лакуни (перелік яких може стати окремим бібліографічним додатком) не є випадковими. Для прикладу, зовсім не згадуються численні праці О.В. Комара, присвячені хозарській археології, або Б.Є. Рашковського — окремим гебрійським свідченням про хозарів. Таке збіднення викладу явно не пішло на користь книжці.

О.Ф.

Губарев О.Л. *Начальная Русь на пути «из варяг в греки»*. Санкт-Петербург, 2020, 160 с.

Науково-популярна книжка Олега Губарева подає в узагальненому і спрощеному вигляді авторські уявлення про початки Русі. Усі положення він виклав раніше у серії наукових праць. Загальний зміст видання — короткий нарис історії русів IX–X ст. з акцентом на походженні й діяльності Рюрика. Текст споряджено добіркою історичних карт та малюнків-реконструкцій, що ілюструють діяльність скандинавів у Східній Європі VIII–X ст.

Автор — послідовний борець із сучасним антинорманізмом. І це визначає акценти тексту. У запалі змагання припущення легко перетворюються у факти, а критика джерел стає вибірковою.

О. Губарев використовує ідею про дві хвилі норманів у Східній Європі. На його думку, перша, «свеонська», русь грабувала слов'ян і фінів, тоді як друга хвиля — русь Рюрика (вони ж — «фризькі дани») — складалася зі свідомих державотворців. Виходом «свеонської русі» на міжнародну арену був знаменитий візит групи русів до двору імператора Людовіка у 839 р. у складі посольства від візантійського імператора Феофіла. Коментуючи згадку «хакана росів», О. Губарев відкидає гіпотезу «Руського каганату». Він схиляється до відомого в історіографії припущення про те, що у франкському джерелі відбився не титул, а ім'я вождя русі Хакона.

Автор використовує традиційну ідею про шлях «із варягів у греки» як вісь, уздовж якої виникла руська держава. Переказуючи літописну схему, він твердить про «злиття північної та південної Русі» в «єдину давньоруську державу».

Та у центрі уваги саме «північна Русь» і її творець Рюрик. Для О. Губарева він є цілком достовірною фігурою, тотожною Рорику Ютландському. Це подано як твердий факт, на котрому ґрунтується вся конструкція книжки.

О. Губарев починає історію Рюриковичів у Данії та Фризії й вважає цей рід відгалуженням легендарних Скійольдунгів. Він робить розлогі екскурси в історію відносин Рорика і його родичів із Каролінгами. Із них читач дізнається про те, що Рюрик та його оточення («фризькі дани») ненадовго долучилися до каролінзької державності. І цього досвіду й натхнення нібито вистачило для того, щоб заснувати державність на півночі Східної Європи. Грубо кажучи, автор стверджує, що руська державність виникла під опосередкованим впливом імперії Каролінгів, і що це сталося на берегах не Дніпра, а Волхова у другій половині IX ст.

До літописної легенди про закликання варягів О. Губарев ставиться прихильно, лише з ритуальною видимістю легкого скепсису. Цей відрізок ПВЛ він називає «Сказанием о призвании варягов». Цим самим має на меті автентизувати текст. Виокремлення «сказання» дає можливість вивести його з контексту Повісті та уявити як давній, можливо навіть усний, твір. Чи міг би такий твір містити річні дати подій? Як би там не було, але О. Губарев фактично приймає хронологію ПВЛ «за всієї сумнівності та приблизності». А інакше не могло й бути. Адже разом із хронологією довелося б відкинути єдиний аргумент на користь тотожності Рюрика та Рорика — їхню синхронність.

Під чарами літописного тексту й моди останніх років уявляти Ладогу першою столицею Русі (а Київ — лише черговою зупинкою Рюриковичів) перебуває й О. Губарев. Крім того, автор бере на озброєння відоме припущення про могилу Рюрика — поховання в урочищі Плакун під Ладогою. Строго за літописом головний герой книжки переносить резиденцію з Ладоги до Рюрикова Городища (котре в літописних повідомленнях нібито виступає як Новгород).

Із його ж діяльністю автор пов'язує перетворення вождівства на ранню державу. «Рюрик запровадив де-факто ленну систему», — дізнається читач. І отримує «доказ» — літописну фразу про роздачі міст «мужам». У формулюванні ПВЛ, що Аскольд і Дір «відпросилися» в Рюрика до Царгорода, О. Губарев також убачає ознаку васально-ленних відносин. (Ідея зовсім не нова: про феодальні риси князівства Рюрика писав ще Михайло Погодін).

Оглядаючи зміст, легко помітити, що книжка пропонує літописний наратив у науковій обгортці. Лесть не за кожною звісткою ПВЛ за IX ст. автор прагне побачити реальні події. У тексті О. Губарева легендарна історія з літопису набуває рис цілком достовірної оповіді, яку автор тільки «приправляє» низкою додаткових фактів. Перед нами фактично стара добра некритична історія. І популярний характер книжки не служить виправданням, радше навпаки. Адже в полегшеному викладі авторові простіше ствердити те, що він насправді уявляє, не прикриваючись звичною науковою обережністю.

Здавалося б, ідеологічне протистояння «антинорманістів» із «норманістами» (принаймні в межах наукового поля) пішло в минуле. Однак серія праць О. Губарєва останніх років роздухала старе полум'я. Оскільки сказати нове в темі стає дедалі складніше (за винятком археологічних досліджень), то доводиться боротися з давніми вітряками. У цій боротьбі як антитеза до фікцій антинорманізму виникають фікції «гіпернорманізму».

В.А.

Духовна спадщина Давнього Галича: науковий збірник. Ігор Сkochиляс, Віра Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018, 168 с. [Київське християнство, т. XII]

Одним із надбань видавничої серії «Київське християнство», що існує з 2013 р. в рамках науково-дослідницької програми при Українському католицькому університеті, стало факсимільне видання рукопису *Галицького Євангелія* 1144 р. Водночас із цього приводу Ігор Сkochиляс і Віра Фрис підготували окремий науковий збірник (вийшов 12-м томом у рамках серії), в якому розглянуто й саму пам'ятку, і кафедру, з якою вона пов'язана. Галицька єпископія, в інтерпретації авторів збірника, репрезентує окрему «галицьку культурно-релігійну традицію». Констатація її існування в різні історичні періоди, від XII й до кінця XVIII ст., стала лейтмотивом рецензованої публікації.

Структурно видання складається з двох непропорційних частин. Першою є невеликий за обсягом джерелознавчий огляд В. Фрис «Галицьке Євангеліє 1144 року — унікальна пам'ятка релігійної культури княжої доби». Дослідниця сумарно представляє пергаментний збірник (його складає *Євангеліє* й додані у XIV ст. *Синаксар* та *Місяцеслов*), систематизує всі публікації про нього, а також намагається окреслити важливі віхи в історії книги. Основними тезами В. Фрис є твердження, що *Галицьке Євангеліє* не було якимось особливим ктиторським подарунком до храму, а призначене для звичної богослужбової діяльності. Книга постійно знаходилась в єпископському храмі в Галичі, до її виявлення 1576 р. львівським владикою Гедеоном Балабаном та «переміщення» до молдавського митрополита Досифея, який, згідно із записом 1679 р. у рукописі, мав намір її повернути назад. На підставі цього дослідниця робить дискусійне припущення про викрадення унікальної книги ієромонахом Тимофієм, одним зі справщиків московського Друкарського двору.

Другою та більшою частиною рецензованого збірника стала праця І. Сkochиляса «Княжий Галич в історії київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять (XII–XVI століття)». Її основна ідея — окреслити головні етапи в історії формування та розвитку галицької єпископської й митрополичої кафедри, її трансформацій у XV–XVII ст. під впливом політик світської влади, спроб реалізації унійної ідеї. *Галицьке Євангеліє* та

пов'язана з нею кафедра є у цій праці основною підставою для розмірковувань про окрему еклезіальну, політичну й культурну традицію, свого роду субкультури «київського християнства», коріння якої вбачається у Володимировому хрещенні, а формування пояснюється переплетенням традицій грецького та латинського християнства.

Найбільший розділ збірника містить дев'ять глав. Перші три — короткий виклад політичної та релігійної історії Галицького князівства й асоційованої з ним кафедри від часу хрещення Русі до «фіналу історії» Галича як княжої столиці в 1340 р. Дослідник, зокрема, ставить питання про можливості комбінації даних археологічних і писемних джерел (передусім згадок літописів про монастирі та клір) у реконструкції парафіяльної мережі Галицького князівства, а також робить висновок про «успішну євангелізацію краю» (с. 47). У третій главі автор згромаджує все, що вважає маркерами особливої «ідентичності» Галицької «землі-князівства»: густа мережа міських поселень із домінуванням Галича, сильні позиції місцевого боярства (на цій підставі припускає вірогідність існування якоїсь особливої системи цінностей та уявлень), а також (і це очікувано) обговорює назви території, титулатуру правителів.

Наступні три глави праці І. Скочилися присвячені історії галицької кафедри: початковій у XII ст., змінам її статусу у XIV–XVI ст. і трансформаціям упродовж XVII–XVIII ст., зумовленим практичною реалізацією унійної ідеї. Звертаючись до відомої згадки *Київським літописом* галицького єпископа Косми в повідомленнях за 1156–1157 рр. про князя Ярослава Осмомисла, дослідник усе ж вважає, що фундація кафедри відбулася десятиліттям-півтора раніше, ще за попереднього князя Володимирка. Руський митрополит Михаїл II мав би хіротонізувати ставленика цього князя, а вже після Кліма Смолятича відбулося повноцінне висвячення єпископа Косми. Підставою для цього дискусійного припущення стали спостереження археологів про зміну планувальної структури кафедрального Успенського храму, а також ім'я Алексія, уміщене перед Космою в рукописі кафедрального пом'яника середини XVI ст. Далі, на підставі стислого огляду історії єпископії на основі незначної кількості інформації джерел, дослідник говорить про «парад єпископій» на теренах Галицько-Волинського князівства впродовж XIII ст. і вбачає у цьому цілеспрямовану політику Романовичів, кінцева мета якої — відкриття окремої Галицької митрополії. Попри свою привабливість, ця гіпотеза потребує додаткових даних, адже дивно, що наміри Данила й Василька відкрити у власних володіннях митрополію реалізував аж один з їхніх онуків (Юрій Львович). Брак джерел суттєво утруднює будь-які гіпотези з цього приводу, як і спроби впорядкувати відомості про історію митрополії від її заснування до середини XVI ст. Зокрема пояснити ліквідацію (1347 р.) та нове відкриття (в 1370 р.) митрополичої кафедри, а також відсутність у ній пастиря впродовж XV — початку XVI ст. Ці складні питання розглядаються

у шостій главі («Галицька митрополія: заснування та особливості еклезіального статусу»), де систематизовано основні відомості з історії митрополії.

У наступних двох (сьомій і восьмій) систематизовано інформацію про владиків, намісників та діяльність органів управління православної галицької кафедри за весь час її існування (на підставі пом'яника в редакції 1558 р., літописів, актових матеріалів і рукопису *Анналів* унійного митрополита Лева Кишки початку XVIII ст.). Наведені сумарні відомості про владиків та намісників кафедри підсумовуються вже заявленою на початку тезою про становлення окремої церковної еліти з власними традиціями.

Примітною є остання глава дослідження, присвячена особливостям трактування минулого галицької кафедри та маніпуляціям з її спадщиною (««Пригадування» Галицької митрополії у XVI–XVIII століттях»). Період існування окремої митрополичої кафедри виявився аргументом у проєктах різних церковних ієрархів кінця XVII–XVIII ст. Як показує І. Скочиляс, настоятелі святоюрської кафедри у претензіях мати власний самоврядний статус постійно апелювали до факту існування митрополії. У цьому зв'язку дослідник розглянув маніпуляції з минулим Йосифа Шумлянського 1690-х рр. та Варлаама Шептицького (1710–1715 рр.), відображені в меморіалах, якими вони обмінювалися з унійними митрополитами й папською канцелярією. Короткий огляд цих сюжетів, вочевидь, покликаний переконати читача в тому, що пригадування історії Галицької митрополії у XVII–XVIII ст. було одним із чинників формування як регіональної ідентичності місцевої еліти, так і загального простору унійної церкви, що його І. Скочиляс позначає як *Slavia Unita*.

Загалом науковий збірник «Духовна спадщина давнього Галича» розрахований на широке коло читачів. Це досягнуто завдяки простоті й логічності викладу, детальному роз'ясненню питань, а також великій кількості кольорових ілюстрацій, що представляють рукописні та мистецькі пам'ятки.

Я.З.

Sean Griffin, *The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), ix, 275 pp. [*Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series*].

Ця книга заслуговує на вдумливе і неспішне обговорення, якого неможливо досягти в рамках короткого огляду. Немає сумніву, що колись подібне обговорення таки відбудеться, але дещо очевидне вже зараз. Це одна з тих нечастих книжок, чиї ідеї, в разі уважного прочитання, здатні суттєво змінити те, як ми думаємо про природу (тобто і походження, і устрій) давньоруського літопису. Словами іншого рецензента, перед нами — оманливо проста книжка, яка виголошує нове так ясно, що важко уявити, як ми не знали цього раніше.

Автор розпочинає з оманливо простого спостереження. Сучасні історики вичитують історію з книжок і гадають, ніби їх середньовічні попередники діяли так само. Учені уявляють літописця за роботою, обложеного рукописами візантійських хронік та інших історичних матеріалів, які він зв'язує між собою, вибирає фрагменти, сюжети, факти. Ідея історії приходить з книжок. Але незмірно частіше, ніж з історією, записаною в книжці, середньовічні люди стикалися з історією, явленою в християнській літургії. Церковні служби відбуваються кілька разів на день, 365 днів на рік, і для переважної більшості людей Середньовіччя літургія виявляється першим і головним досвідом переживання історії. Автори хронік і літописів — монахи, які живуть у літургійному світі й для яких відправлення служб — головне заняття. Літургія — те, що поєднує авторів історичних текстів і їхніх споживачів, наділяючи спільним набором образів, сюжетів і смислів.

У ранньосередньовічні часи історія розповсюджувалася літургією. [...] Переважна більшість людей дізнавалася про минуле завдяки тому, що вони чули, бачили й розігрували під час божественної служби. Коли так, літургійні обряди слід розглядати як важливі інструменти політичного впливу й соціального контролю. Адже хто контролював літургію, значною мірою контролював формування й розповсюдження священного минулого. [...] Вони володіли технологією, що могла створювати й пропагувати версії минулого, які обґрунтовували сучасний стан і прославляли правлячу еліту. Ключем до цього завдання був наратив, експлуатація священної історії. Минуле, зрештою, є оповіддю, а літургія — оповіданням історій.

Князь Володимир прийняв нову віру 988 року. Русь стала християнською державою, але новоохрещені кияни лишалися німими. Перші покоління були охрещеними, але неписьменними: вони ходили до церкви, чули слово Боже, дослухалися до священних історій, але не лишили по собі власних слів чи історій. «Мовчання» раптово проривається в часи Ярослава Мудрого багатоголоссям: повсюдно замітні свідчення добре облаштованої, квітучої й високописьменної християнської культури. Протягом цього півстоліття декілька поколінь кліриків і мирян сприймали історію в усній і образній формі літургії, засвоюючи її парадигми. Коли для Русі настав час мати власних святих і власні їм служби, власне священне минуле, його творці вже були оснащені необхідними для цього технологіями (глава «Літургія та історія в ранній Русі», с. 15–34).

Чому ж модерні учені, у більшості своїй — люди церковні й віруючі, а дехто навіть — клірики, нехтували літургією й послідовно не помічали її присутності в давньоруському літописі? Автор пояснює цей феномен імплантацією в науку про східноєвропейські древності практик німецької філологічної критики, за походженням і природою своєю — науки протестантської, що фокусується на тексті й писаному слові. Ця філологія запанувала в секуляризованому науковому середовищі університетської науки XIX століття. Родоначальником такої традиції в Росії він вважає Августа-Людвіга Шльо-

цера, а вінцем — Олексія Шахматова. У цьому відношенні він невисоко оцінює досягнення Шахматова й його послідовників, справжніми новаторами визначаючи тих учених, які з 1990-х років почали зауважувати літургійний компонент літопису (глава «Початковий літопис Русі», с. 35–61).

Як «працює» літургія? Як її «проживають» дійові особи й виконавці? Автор демонструє це у спеціальній главі на прикладі одного літургійного дня згідно зі Студийським уставом в редакції патріарха Олексія (глава «Служби у київському Печерському монастирі», с. 62–92). Автор обрав 21 травня, пам'ять святих Константина і Єлени. Наслідком демонстрації стали наступні висновки:

Сукупним результатом усіх цих щоденних служб було занурення християнина, особливо ж — касти кліриків, у спільне міфологічне минуле. [...] Та подібне оповідання історій було далеким від чистого ескапізму. [...] Служба, в кінцевому підсумку, поширювала строго ієрархічну модель християнської цивілізації: божественно встановлена структура влади, де кожний підданий розуміє власне місце: від Христа, що восідає на небесному троні, до його представителів на тронах земних, до воїнів, що захищають порядок, до народів, що моляться за своїх боговстановлених правителів, до монахів, що моляться за прощення їхніх гріхів [...]

Таким чином, всередині літургійного минулого,

у межах його системи наративних норм та пояснень, правителі не могли бути випадком долі чи просто переможцями у безладній та кривавій боротьбі за владу. Вони виступали улюбленими Господа, благочестивими й великодушними охоронцями віри, спеціально обраними на захист вірних. [...]

Літургійне минуле, отже,

служило наративною матрицею, моделлю соціального порядку, яка підтверджувала привілеї правлячого класу, поширюючи версії священного минулого, в яких ці привілеї було встановлено самим Господом.

Опановане і засвоєне літургійне минуле стає моделлю для конструювання профанних історичних досвідів, включно із «національним». Ідея історії приходить з літургії, і люди, що починають писати перші звіти про «власне» минуле, в літургії знаходять моделі мислення, схеми розуміння, прийоми письма.

Книжка однак не про абстрактну «літургію». Вона — про літопис. Точніше, про перший літопис — *Повість временних літ*. Автор обирає три сегменти ПVL — сюжети про княгиню Ольгу, князя Володимира та святих Бориса і Гліба — і шляхом витонченого аналізу демонструє, як досвід літургійного минулого формує те, що ми сьогодні читаємо й знаємо про початки християнської Русі. Цим сюжетам присвячено три глави книги: «Досвітня зоря: київська княгиня Ольга» (с. 99–133); «Новий Константин півночі: князь Володимир» (с. 134–187); «Свідома жертва: мучеництво князів Бориса і Гліба» (с. 188–228).

Замість висновків (тобто повторення сказанного) автор пропонує ще один сюжет, який, на його думку, було обійдено увагою в попередній літературі. А саме: творення культу царственних святих в процесі оповідання й міфотворчості, які своїм джерелом мають літургійне минуле.

На додачу до методологічної новизни, книжка Шона Гриффіна чудово сконструйована і написана напрочуд доброю прозою. Втіха від її читання стане компенсацією тим із традиціоналістів, хто не одразу сприйме ідеї книжки.

П.П.

Андрощук Федір. *Гаральд Суворий. Останній вікінг*. К.: Laurus, 2020, 204 с., ілл.

Життєпис норвезького короля Гаральда добре відомий. Невідомо, наскільки він достовірний. В історію Гаральд увійшов як «суворий правитель», а в історіографію — як «останній вікінг» (яким, справді, був). У вітчизняній історичній свідомості Гаральд закарбувався переважно романтизованою історією домагання руки дочки київського князя Ярослава Єлизавети, якій присвятив «Віси радості» — поетичний твір, від якого до наших часів дійшло декілька строф. Між тим, Гаральд був неординарною, навіть за мірками його бурхливої епохи, особистістю. Він був поетом і воїном, воював на Русі, у Візантії, на Сицилії, здійснив паломництво до Ієрусалиму, став королем Норвегії і знову воював: на Балтійському і Північному морях, а закінчив життя в Англії, загинувши у битві при Стемфорд Брідж 1066 р.

Життя Гаральда — сюжет авантюрного роману. Чимало біографів так і сприймали його. Але, як зазначає автор, писати життєпис Гаральда в рамках критичної історіографії — справа складна і навіть небезпечна. Передусім тому, що все, що ми знаємо про нього ґрунтується на свідченнях джерел, історична достовірність яких або сумнівна, або вони відпочатку не претендували на достовірність. Біографи здебільшого переповідають сюжети і подробиці саг (що ввійшли до збірок «Красива шкіра», «Гнила шкіра» та «Коло земне» Сноррі Стурлуссона), створених через століття після подій. Саги, своєю чергою, ґрунтувалися на поезії скальдів (яких в оточенні Гаральда було аж тринадцять, але всі отримали відомості про нього з других рук). Поезія скальдів — надто лаконічна, надто образна, а, головне, — надто компліментарна, щоб служити повноцінним джерелом реконструкції біографії Гаральда. Відомості хроністів — пізніші за часом, часто упереджені, а до того ж фрагментарні. У будь-якому разі, репертуар джерел давно визначений і суттєвих змін тут очікувати не варто.

Якщо коло джерел не змінилося, за останні десятиліття змінилися уявлення й концептуальне оснащення тих історичних дисциплін — історії Епохи

вікінгів, історії Русі, візантиністики, археології Скандинавії та Східної Європи — в компетенцію яких потрапляє Гаральд в різні періоди свого життя. Біографія Гаральда, отже, стає цікавою саме тим, що актуалізує сучасні знання, а, поставлена в нові контексти, своєю чергою набуває більшої історичної достовірності. Автор книги — учений, який вільно орієнтується в дослідницьких проблемах історії та археології Скандинавії та Східної Європи, а також — візантійських студій, що робить його перспективу ріднісною, а, можливо, й унікальною. Події біографії Гаральда розгортаються на майстерно виписаних фонах — стану Скандинавії фіналу Епохи вікінгів, реальної та «уявної» Візантії середини XI ст.

Книгу написано легко, у розрахунок на широкий загал любителів історії, але книга притому добре документована, у тому числі й новітньою літературою. Автор не приховує від читача складності проблем, дискусійності чи гіпотетичної природи певних тверджень і висновків. Він веде з читачем «дорослу» розмову, вводячи його в коло дослідницьких питань і сучасних дебатів. Серед сюжетів книги є й цілковито дослідницькі, наприклад, глави «Гроші Гаральда» та «Гаральд і Свен Естрідсен», де мова йде про візантійські впливи (чи їх промовисту відсутність) у карбуванні монет цих правителів (відлуння книжки: Fedir Androshchuk, *Images of Power. Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035* (Kyiv and Paris, 2016)). Такого ж роду є глава «Скандинавська зброя часів Гаральда Суворого», де автор спирається на власні студії військового спорядження Епохи вікінгів (Fedir Androshchuk, *Viking Swords: Swords and Social Aspects of Weaponry in Viking Age Societies* (Stockholm, 2014)). Несподівану розв'язку пропонує автор для сюжету про легендарні скарби Гаральда, якими той був знаменитий за життя і ще більше — у наступній пам'яті. Іншими словами, перед нами — дослідження, загорнене в популярну обгортку, жанр практично відсутній в українській науці й книговидаванні.

П.П.

Sverrir Jakobsson, *The Varangians. In God's Holy Fire* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020), 212 p. [*New Approaches to Byzantine History and Culture*].

Невелика за обсягом книжка Сверріра Якобсона є першим результатом раніше ініційованого ним масштабного проєкту «Легенди східних вікінгів». Зважаючи на те, що відома праця Сігвуса Бльондаля (суттєво допрацьована Брайаном Бенедіксом у 1978 р.) «Варяги у Візантії» нині видається вже досить застарілою, досі нової синтези, присвяченої варягам, до того ж написаної англійською, не було. Звідси, очевидно, й випливає амбітна й водночас дещо туманна мета Якобсона — «перечитати середньовічні джерела про східних вікінгів» в різних контекстах, а також і більш конкретна — окресли-

ти контури образу варягів у історії. Як і багато його попередників, ісландський дослідник змушений обирати між «довгою» та «короткою» історією варягів. Якщо «коротка» історія варягів, обмежується їх службою візантійським імператорам (від кінця X ст.), то до «довгої» зазвичай включають «руську» передісторію (щонайменше з 830-х рр.). Не особливо вагаючись, Якобсон у своїй книжці пропонує саме «довгу» історію варягів. У зв'язку з цим, цілих п'ять розділів присвячені сюжетам, які традиційно належать до історії русів: від перших згадок про русів середньовічних авторів до візиту княгині Ольги до Константинополя. Навряд чи такий підхід є повністю виправданим, бо, як видається, Якобсон тут не додав багато нового, обмежуючись переказом знаних історій про пригоди русів при дворі Людовика Побожного, найм русів за русько-візантійськими договорами, хрещення княгині Ольги та війни Святослава Хороброго. Не всі міркування дослідника є вірними. Як приклад: географія кампанії візантійського флоту 911 р., у якій взяли участь руси, веде до Сирії, а не до Криту; а Лев Диякон влітку 971 р. був ще занадто юним, аби супроводжувати Іоанна Цимісхія до Доростолу.

Переходячи власне до візантійських варягів, Якобсон слушно відзначає доволі пізні походження терміну і зауважує неочікувані паралелі між повідомленнями ал-Біруні та автора ПВЛ. Традиційно, вчений налічує 6000 варягів на службі Василя II, однак не зауважує того, що така чисельність наведена лише у одному пізньому візантійському джерелі та, відповідно, не може братися на довіру. Більш збалансований параграф про Гаральда Суворого, у якому вчений, на відміну від інших дослідників, досить детально аналізує свідчення Адама Бременського про найбільш відомого варяга в історії. Розглядаючи перебування скандинавів на візантійській службі упродовж XI ст., Якобсон вірно зауважує, що відверто скандинавською «варязька гвардія» у Константинополі була не так довго, утім до аналогічних висновків свого часу дійшов ще В.Г. Васильєвський.

Друга частина роботи Якобсона відзначається значно більшою оригінальністю. Тут Якобсон намагається прослідкувати як «історія стала легендою» і зупиняється на перебуванні короля Сігурда та пізніше ярла Рогнвальда у Візантії та на відображенні цих контактів з візантійськими імператорами як у сагах, так і в скандинавській (латинській) паломницькій літературі. У наступних параграфах йдеться про образ варягів у численних сагах; зокрема, вчений розглядає тут світ контактів з Візантією (в тому числі й найм воїнів), повернення варягів на Північ, сімейні реліквії, пов'язані із варязькою службою, «мечі з Константинополя» у сагах, образи імператорів та топографію Константинополя за сагами, варязьке сприйняття Візантії, церковний розкол та його вплив на подальший образ візантійської служби варягів. Тут знайшлося місце й параграфу про гадану місійну діяльність Олава Трюгвасона. З-поміж інших сюжетів, викликають інтерес влучні спостереження дослідника над романтизацією образу варягів як у сагах, так й у пізнішій вченій

літературі. Якобсон вперше визначає деякі проблеми, як-от «варязька ідентичність» у XII ст., які раніше або не були поставлені взагалі, або тлумачилися цілком відмінно. Хоча книжка Якобсона, схоже, орієнтована більше на широкий читацький загал, її прочитання може дати немалу користь усім, хто цікавиться як легендами про варягів, так й їх історією.

О.Ф.